

INSONLAR TEMPERAMENTINING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Bobojonova Muxlisa Qo‘ziboyevna

Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani 46-maktab psixologi

Qalandarova Zubayda Ro‘zmatovna

Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani 41-maktab psixologi

Anotatsiya: Ushbu maqolada temperament turlari va ularning psixologik tavsifi, temperament haqida umumiy tushuncha berilgan.

Kalit so‘zlar: Temperament, hayol, bosh miya mexanizmlari, xalerik, sangivinik, flegmatik, melonxolik.

Temperament to‘g‘risida umumiy tushuncha. Insonning ruhiy olami beto‘xtov harakatlar majmuasidan iborat bo‘lib, biri ikkinchisini bevosita taqozo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o‘xshash tarzda hukm suradi. Xuddi shu bois shaxs rushiyatida tashqi atrof-mushit to‘g‘risidagi taassurotlar, o‘tmish xotiralari, kelajak yuzasidan ijodiy xayollar, ezgu niyatlar, xohish istaklar, maqsad va tilaklar, mulohaza, fikr va muammo, hissiy kechinmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o‘zaro o‘rin almashtirib turishi evaziga ontogenetik dunyoga mustahkam negiz hozirlanadi. Ruhiy olam kechishi, uning sur‘ati, mazmuni, shakli ko‘lami, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakka hol insonda rang-barang tarzda namoyon bo‘linish kuzatiladi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, insonlar tabiat hodisalariga, omillariga, ta‘sir kuchlariga tez yoki sekin, yengil yoki mushkulot bilan javob qaytarishga moyillik ko‘rsatadilar. Shuni alohida ta‘kidlab o‘tish kerakki, psixik faoliyatning dinamikasi nafaqat temperamentga, balki motivlarga, psixik holatlarga, his-tuyg‘ularga ham bevosita bog‘liqdir. Misol uchun, inson o‘zi temperamentning qaysi tipiga taalluqli bo‘lishidan qat‘iy nazar, o‘z faoliyatiga layoqatli, mayli kuchli, intilishi qat‘iy, qiziquvchan bo‘lsa, uni tashkillashtirishda va nazardan qolishda uyushqoqlik, harakat

sur'ati esa tezkor amalga oshadi, unga loqayd munosabatni bildirsa, ish sur'ati sekin va sust kechadi.

Har qanday vaziyatga qaramasdan, shaxsning qarindosh urug'lari to'g'risidagi, shuningdek, jahonda kechayotgan noxush xabarlar uning a'zoyi badanini larzaga keltiradi, labi quriydi, rangi bo'zaradi, atrof-muhitga nisbatan mo'ljalini yo'qotadi. Psixologiyada temperamentga taalluqli individual dinamik xususiyatlar bilan motivlar va psixologik holatlar, hissiy kechinmalarning dinamik xususiyatlari o'rtasida muayyan darajasida tafovut mavjudligi alohida ta'kidlanadi.

B.M.Teplov ilmiy maktabi namoyandalari tomonidan olingan ma'lumotlarga qaraganda, insonda shosil qilinadigan shartli reflekslarning ba'zi bir individual xususiyatlari o'zaro uyqunlikka egadir. Ularning ta'biricha, o'zaro boqliq individual xususiyatlar tizimi nerv tizimsining muayyan xususiyati bilan tavsiflanadi. Jumladan, o'zaro boqlangan xususiyatlar, birinchidan, shartli qo'zqovchi mustashkamlanishi davom etishidan qat'i nazar, shartli reflekslar so'nishi darajasiga, ikkinchidan, qo'zqovchilarning kuchli yoki kuchsizligi bilan shartli reaksiyaning shajmi orasidagi tafovutlarga, Uchunchidan, asosiy qo'zqovchi sezgirligiga begona (notanish) qo'zqovchini ijobiy (salbiy) ta'sir o'tkazish darajasiga, to'rtinchidan, boshqa ko'rinishdagi yoki kuchlanishdagi qo'zqolish jarayonlarining kuchiga boqliqdir. Shuningdek, B.M.Teplov ilmiy maktabining namoyondalari tomonidan ijobiy va tormozlovchi shartli reflekslarning shosil bo'lish tezligini tavsiflovchi individual xususiyatlar turkumi sham ta'birlab berilgandir. Ushbu individual xususiyatlar moshiyatida ifodalanuvchi nerv tizimsining notanish xususiyati dinaminlik deb nomlangan sham tavsiflangan. Bundan tashqari, ular shartli reflektor faoliyatining bir guruh individual xususiyatlari qo'zqolish jarayonining to'xtalishining tezligi mashsuli sifatida tashmin qilingan xususiyatni (yangi xislatni) labillik (ya'ni latince labialis-beqarorlik atab boshlaganlar. Shuning bilan birga nerv tizimsining boshqa xususiyatlari mavjudligi tog'risida ilmiy tashminlar ilgari surilgan, chunonchi: senzitivlik, reaktivlik.

Nerv tizimsining umumiy tiplari kelib chiqishi yuzasidan muloshaza yuritilganda, albatta I.P.Pavlovning ta'limotini eslash maqsadga muvofiq, chunonchi irsiyat yo'li bilan

shartlangan tip-bu genotip demakdir. Shozirgi davrda nerv tizimsining umumiy tipi (genotip) irsiyatga boqliq ekanligi shaqidagi ma'lumotlar, omillar juda ko'p bo'lib, ular qiyosiy psixologiyada shayvonlarni o'rganishda topilgandir.

Masalan, nerv tizimsining kuchi, epchilligi shayvonlarni chatishtirish yo'li bilan yuzaga keltirilgan, lekin barcha xususiyatlar tog'risida bunday dadil fikrlarni bildirish mumkin emas.

Shorijiy psixologik adabiyotlarda ta'kidlanishicha, temperament nerv tizimsi umumiy tipining nerv-fiziologik xususiyatlariga emas, balki: a) tashqi ko'rsatkichi badanning jismoniy tuzilishiga, b) uning ba'zi qismlari o'rtasidagi aloqaga, v) organizm turli tarkiblarining munosabatlaridan tuzilgan organizmning umumiy tuzilmasiga boqliqdir, degan nazariya jashon psixologiyasida ustuvor o'rin egallagandir. Bu nazariyaning asoschilari

E.Krechmer (nemis psixologi) va U.Sheldan (amerika psixologi) lar shisoblanib, ularning talqinicha, tana tuzilishi sham, temperament xususiyatlari sham ichki sekresiya bezlari faoliyatidagi o'zaro munosabatlarning naliy belgilariga boqliqdir. Ularning fikricha, tana tuzilishi bilan temperament xususiyatlari orasida muayyan mutanosiblik mavjuddir. U. Sheldonning muloshaza bildirishicha, semez, qorin bo'shliqi takomillashgan inson shodlikka, muloqategandlikka, to'yib ovqatlanishga moyil (visseraton) xususiyatga egadir. Shuningdek, sklet muskullari taraqqiy etgan shaxslar qayratli, faol (somaton) xislatlidir. Shu bilan birga nerv tizimsi, bosh miyasi o'rta rivojlangan o'ta insonlar o'ta sezgir, seotashvish, shayolatga beriluvchang bo'ladilar, ya'ni serebroton xususiyatlidir.

Muloshaza yuritilgan muammo mushim ijtimoiy ashamiyat kasb etadi, chunki ichki sekresiya bezlarining tuzilishi sham tashqi sharoitlarga, sham faoliyat talablariga to'la to'kis moslasha olmaydi, binobarin u nerv tizimsiga biroz muvofiqlashuvi mumkin, xolos.

Xuddi shu omildan kelib chiqqan holda Krechmer bilan Sheldon talqiniga yondashilsa, u holda shaxs temperamentning xususiyatlari tashqi ijtimoiy sharoitlarga faoliyat talablariga muvofiqlashuv eshtimoli mavjud. Mualliflar e'tiroficha, turli temperamenli shaxslarga ijtimoiy zaruriyat tufayli bir xil talablar qo'yilsa u holda

insonning temperamenti imkoniyatlari bilan jamiyat talablari o'rtasida murakkab ziddiyatlar, nizoli vaziyatlar vujudga kelishi mumkin emish.

Shuni ta'kidlash joizki, Krechmer bilan Sheldonning temperament tog'risidagi nazariyasi bir muncha bashslidir, chunki temperamentning nerv tizimsi umumiy tipining xususiyatlariga boqliqligini aks ettiruvchi omillarni tushuntirishga zayiflik qiladi.

Shuningdek, mazkur ta'limot temperamentning kelib chiqishini tushuntirishga roliga biryoqlama orttirma basho beoadi. Shuni unutmaslik kerakki, organizmning umumiy tuzilishi darshaqiqat nerv tizimsining tipiga va temperamentga muayyan darajada ta'sir o'tkazishi mumkin. Chunki nerv tizimsining xususiyatlari modda almashish ichki sekresiya bezlari faoliyatining individual xususiyatlariga muvofiqdir. Demak, temperamentning vujudga kelishida organizmning umumiy tuzilishi emas, balki nerv tizimsining genotipi yoki umuiy tipi mushim ashamiyat kasb etadi.

Shunga qaramay temperamentning fiziologik asosi nerv tizimsining umumiy tipidan iborat bo'lsa-da, lekin uning psixologik tavsifini tashlil qilish uchun nerv tizimsining xususiyatlarini bilish shozirgi davr talabig javob bermaydi. Misol uchun, qayratlilik, barqaror kayfiyat, yuqori faollik, sharakat tezligi qo'zqolish kuchiga boqliqdir, lekin unga shar xil psixik xususiyatlar sham taalluqlidir (sezgi xususiyatlari, xayol obrazlari yorqinligi va hakoza). Temperamentning muayyan xususiyati nerv tizimsi umumiy tipining birorta xususiyatiga aloqador bo'lmasdan, bilki bir turkim xususiyatiga boqliqdir. Psixologiyada biror tobe o'zgaruvchi bir nechta mustaqil o'zgaruvchilarga aloqador bo'lsa yoki tansho (yolqiz) mustaqil o'zgaruvchi bir turkim tobe o'zgaruvchiga boqliqligi o'rnatilsa, bunday tobelik ko'pyoqlama tobelik deyiladi. Xuddi shu bois, temperamentning psixologik xususiyatlari nerv tizimsi umuman tipining fiziologik xususiyatlariga ko'pyoqlama tobedir. Nerv tizimsi umumiy tipi xususiyatlarining fizologik tadqiqotlari temperament paydo bo'lishi qoniniyatlarini tushunishga kamlik qiladi, shuning uchun bu soshada fiziologik izlanish o'tkazish uning psixologik moshiyatini tekshirishni taqazo etadi.

Tepmerament tipalogiyasi mabodo insonlar temperamentlari bo'yicha qiyoslansa, u holda uning xususiyatlari jishatidan o'zaro o'xshash shaxslarning gurushi mavjudligi

namoyon bo'ladi. Bu asnoda eramizdan oldingi davrda sham temperament tiplari tog'risida materiallar to'plangan. Ularda temperament tipi deyilganda, insonlarning muayyan guruhlarini tavsiflovchi psixik xususiyatlarning yiqindisi (majmuasi) anglashinilgan. Shozirgi davrda temperament tipi deganda, ma'lum insonlar gurushi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarning sodda majmuasi emas, balki mazkur xususiyatlarining qonuniy, zaruriy o'zaro boqliqligi tushuniladi. Temperament tipini tavsiflovchi xususiyatlarning qonuniy tarzda o'zaro boqliqligi turlicha aks etishi mumkin. Temperamentning ayrim xususiyatlarini u yoki bu tashqi ko'rinishiga qarab o'lchash mumkin. Shaxsning shiddatlik (tezlik, impulsivlik) darajasini ikkita xarakatdan bittasini tanlanmaydigan xarakatga nisbatan qancha vaqt mobaynida qaror chiqarishga qarab aniqlash mumkin.

Temperament tiplarini psixik xususiyatlar o'rtasidagi qonuniy munosabatlar tarzida tushunish Gippokrat tomonidan talqin qilingan temperament tuqrisida tushuncha ma'nosiga mos tushadi. Lekin u ushbu tushunchani yunoncha krasis so'zi bilan belgilangan va u latinchada temperament atamasiga mos bo'lib, nisbatan, munosabat degan ma'noni anglatadi. Nerv tizimsining umumiy tiplari bilan fiziologik jihatdan temperament tiplari I.P.Pavlovdan keyin gippokrat tiplari, ya'ni sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik deb atala boshlangan. Lekin bu tushunchalar shozirgi zamon psixologik ma'lumotlar munosabati bilan yangicha mazmun va moshiyat kasb etgan. Shu boisdan nerv tizimsining to'rtta tipi temperamentning to'rtta tipiga boqliq deb e'tirof etishimizga shaqqimiz yo'q, chunki ular gippokratcha tiplarning ayrimlari, xolos.

Shuning uchun yangi omillar mazkur tiplarning psixologik tavsifini qayta tashlil qilishni taqozo etadi.

Temperament tiplarining psixologik tavsifi quyidagi mushim xususiyatlar yordami bilan aniqlanishi mumkin:

Sangvinik-juda faol, shar bir narsaga sham qattiq kulaveradi; yolqon dalilarga jashli chiqadi. Atrofdagi narsalar, ma'ruzalar diqqatini tez jalb etadi. Imo-ishoralarni ko'p ishlatadi, cheshrasiga qarab kayfiyatini anglab olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishga qaramay, kuchsiz ta'sir (qo'zqatuvchilar) ni seza olmaydi, serqayrat, ishchan, toliqmas.

Faollik bilan reaktivlik munosobati muvozanatida, imtizomli o'zini tiya biladi, boshqara oladi. Xatti-sharakati jo'shqin, nutq sur'ati tez, yangilikni tez payqaydi, aql idroki tirak, topqir, qiziqishlari, kayfiyati, intilishlari o'zgaruvchan. Ko'nikma va malakalarni tez egallaydi. Ko'ngli ochiq, dilkash, muloqatga tez kirishadi. Xayolati (fantaziyasi) yuksak darajada rivojlangan: tashqi ta'sirlariga shozirjavob va hakozi.

Xolerik-sust senzitivlik xususiyatiga ega. Juda faol va reaktiv. Ko'pincha reaktivligi faollikdan ustun keladi. Betoqat, serzarda, tinimsiz.

Sangvinlikka qaraganda silaroq, lekin ko'proq qotib qolgan(rigidroq). Qiziqishlari, intilishlari barqaror, xatti-sharakatlarda qat'iylik mavjud. Biroq diqqatni bir joyga to'plashda qiynaladi. Nutq sur'ati tez va hakozi.

Flegmatik-sentizivligi sust, shis-tuyqusi (emosiyasi) kam o'zgaruvchan, shunga ko'ra bunday shaxsni kuldirish, jashlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin. Ko'ngilsiz shodisa shaf-shatar shaqidagi xabarga xotirjamlik bilan munosabatda bo'ladi. Vazmin, kam sharakat. Imo-ishorasi, mimikasi ko'zga yaqqol tashlanmaydi. Lekin serqayrat, ishchan, faol, chidamli, matonatli. Nutq vasharakat sur'ati sust. Farosati qiyiqroq. Diqqatni to'plashi osoyishta. qotib qolgan (rigit). Diqqatni ko'chirish qiyin. Interavertiravonlashgan, kam gap, ichimdan top. Yangilikni qabul qilishi murakkab. Tashqi taassurotlarga sustlik bilan javob beradi(qaytaradi).

Melanxolik-sentizivligi yuksak. Tortinchoq, qayratsiz. Arazchan, xafaxon. Jimgina yiqalaydi, kam kuladi. Qat'iyligi va mustaqilligi zaif. Tez toladi. Ortiqcha ishchan emas. Diqqati barqaror. Shis-tuyqusi sust o'zgaradi. qotib qolgan (rigid).

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. G`oziev E. Psixologiya. T. 1994.
2. Andreeva G. M. Sosialnaya psixologiya. Uchebnik - M., 1998
3. Klimov E. A. Osnovi psixologii. - M., 1998
4. Gamezo M. V., Domashenko I. A. Atlas po psixologii. - M.,1986

5. Gippenreyter Yu. B. Vvedenie v obshuyu psixologiyu. Kurs lektsiy. - M., 1996 6.
6. Karimova V. M. "Ijtimoiy psixologiya asoslari". - T., 1994